

BUXORO ARXELOGIYASI VA ETNOGRAFIYASI RUSIYZABON MUALLIFLAR ASARLARIDA

Nizamova Iroda Kurbanovna

Buxoro davlat muzey-qoʻriqxonasi Ark oʻlkashunoslik muzeyi
xisob sektori boʻlimi bosh mutaxassi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20496258>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro vohasining arxeologiyasi va etnografiyasi rusiyzabon mualliflar asarlari asosida tahlil qilinadi. Unda Xanikov, Pashino, Grebenkin, Mayev, Krestovskiy, Logofet va Nalivkinning Buxoro shahar hayoti, bozorlar, diniy muhit, kiyim-kechak, hunarmandchilik va ijtimoiy qatlamlar haqidagi qarashlari qiyosiy oʻrganiladi. Shuningdek, Narshaxiy maʼlumotlari, Zamonbobo, Qujayli va Varaxsha yodgorliklari asosida vohaning qadimgi taraqqiyoti, dehqonchilik, chorvachilik va shaharlashuv jarayonlari yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Buxoro vohasi, arxeologiya, etnografiya, rusiyzabon mualliflar, Xanikov, Zamonbobo, Varaxsha, shahar madaniyati, hunarmandchilik, shaharlashuv.

BUKHARA ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY IN THE WORKS OF RUSSIAN-SPEAKING AUTHORS

Annotation. This article analyzes the archaeology and ethnography of the Bukhara oasis on the basis of Russian-language authors. It examines the views of Khanikov, Pashino, Grebenkin, Maev, Krestovsky, Logofet, and Nalivkin on urban life, bazaars, religious environment, clothing, crafts, and social strata of Bukhara. Using Narshakhi's accounts and the sites of Zamanbobo, Qujayli, and Varakhsha, the article also reveals ancient development, agriculture, animal husbandry, and urbanization processes.

Keywords: Bukhara oasis, archaeology, ethnography, Russian-language authors, Khanikov, Zamanbobo, Varakhsha, urban culture, craftsmanship, urbanization.

Kirish. XIX asr va XX asr boshlarida Buxoro xorijlik sayyohlar, diplomatlar, harbiy kuzatuvchilar, sharqshunoslar va jurnalistlar diqqat markazida boʻlgan muhim tarixiy-etnografik makonlardan biri edi. Buxoro amirligi oʻzining siyosiy tuzumi, diniy muhiti, shahar madaniyati, bozor hayoti, hunarmandchiligi, kiyim-kechak madaniyati, marosimlari va ijtimoiy qatlamlari bilan Yevropa va Amerika mualliflari tasavvurida “anʼanaviy Sharq”ning eng yorqin namunalaridan biri sifatida gavdalangan.

Biroq xorijlik sayyohlarning Buxoro haqidagi tasvirlari bir xil emas edi: ayrim mualliflar shaharni diniy markaz va qadimiy madaniyat oʻchogʻi sifatida koʻrgan boʻlsa, boshqalari uni siyosiy yopiq, konservativ va ijtimoiy jihatdan qatlamlashgan jamiyat sifatida tavsiflagan. Shu sababli Buxoro etnografiyasini xorijlik sayyohlar tadqiqotlari asosida oʻrganish nafaqat xalq turmushi va madaniyatini, balki Gʻarb mualliflarining kuzatuv uslubi, siyosiy manfaatlari va sharqshunoslik stereotiplarini ham aniqlash imkonini beradi.

XIX asr - XX asr boshlarida Buxoro amirligi rus sayyohlari, diplomatlari, harbiy kuzatuvchilari, sharqshunoslari va imperiya maʼmuriyati vakillari uchun muhim kuzatuv maydoniga aylandi. Ularning asarlarida Buxoro nafaqat siyosiy birlik, balki murakkab etnografik makon sifatida tasvirlandi.

Rus mualliflari shahar hayoti, bozorlar, hunarmandchilik, kiyim-kechak, diniy marosimlar, madrasa va masjidlar, amir saroyi, mahalla muhiti, ijtimoiy tabaqalar hamda turli etnik guruhlar haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirdilar. Biroq bu manbalarni to'g'ridan-to'g'ri "xolis etnografik tasvir" deb qabul qilish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Chunki ularning ko'pchiligi Buxoroga Rossiya imperiyasining siyosiy manfaatlari, mustamlakachilik nazariyasi, "Sharq jamiyati" haqidagi stereotiplar va ma'muriy-statistik ehtiyojlar nuqtayi nazaridan qaragan.

Shuning uchun Buxoro etnografiyasini rus sayyohlari tadqiqotlarida o'rganishda ikki tomonlama yondashuv zarur: bir tomondan, ular bergan faktik ma'lumotlar xalq turmushi va madaniyatini tiklashga yordam beradi, ikkinchi tomondan, bu tasvirlarning ideologik, siyosiy va metodologik chegaralarini ham ko'rsatish lozim.

Adabiyotlar va ilmiy uslublar tahlili. Mazkur maqolada Buxoro arxeologiyasi va etnografiyasini yoritishda rusiyazon mualliflar asarlari asosiy manbaviy tayanch sifatida olingan. Xanikov, Pashino, Grebenkin, Mayev, Krestovskiy, Logofet va Nalivkinning asarlari Buxoro shahar hayoti, bozorlar, diniy muhit, kiyim-kechak, hunarmandchilik, ijtimoiy qatlamlar va etnik tarkibni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, Narshaxiy, Shishkin, Asqarov va G'ulomov tadqiqotlari Buxoro vohasining qadimgi arxeologik taraqqiyoti, Zamonbobo, Varaxsha va Qujayli yodgorliklarini tahlil qilishda asos bo'ladi. Shuningdek, tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, arxeologik va tizimli tahlil usullaridan foydalanilgan. Tarixiy-qiyosiy usul rus mualliflari qarashlarini o'zaro solishtirishga xizmat qiladi. Manbashunoslik tahlili manbalarning ilmiy qiymati va ideologik chegaralarini aniqlaydi. Arxeologik yondashuv esa moddiy topilmalar asosida Buxoro vohasining qadimgi xo'jalik, madaniyat va shaharlashuv jarayonlarini ochib beradi.

Tahlil va natijalar. Buxoro haqidagi dastlabki tizimli rus tavsiflaridan biri N.V. Xanikovning "Описание Бухарского ханства" asaridir. Asar 1843-yilda Sankt-Peterburgda nashr etilgan bo'lib, Buxoro xonligi yoki amirligining geografiyasi, siyosiy tuzilishi, aholisi, xo'jaligi va shahar hayoti haqida muhim ma'lumot beradi. Rossiya geografiya jamiyati elektron kutubxonasi ham bu asarni Xanikov nomi bilan 1843-yilda Sankt-Peterburgda nashr etilgan "Описание Бухарского ханства" sifatida qayd etadi [1]. Xanikovning yondashuvi keyingi rus mualliflariga nisbatan ancha tavsifiy va ma'lumotnoma xarakteriga ega. U Buxoroni Rossiya uchun hali to'liq egallanmagan, lekin siyosiy va savdo jihatdan muhim hudud sifatida ko'radi. Etnografik jihatdan Xanikov asarida shaharlar, aholi tarkibi, xo'jalik mashg'ulotlari, savdo yo'llari va ijtimoiy muhit haqidagi ma'lumotlar muhimdir. Uning tasvirida Buxoro "yopiq sharqona shahar" emas, balki mintaqaviy iqtisodiy va madaniy aloqalarga ega markaz sifatida namoyon bo'ladi.

P.I.Pashino Buxoro va Turkiston haqidagi rus sayyohlik adabiyotida boshqa bir muhim bosqichni ifodalaydi. Uning "Туркестанский край в 1866 году" nomli safar qaydlari 1868-yilda Sankt-Peterburgda chop etilgan bo'lib, unda Turkiston o'lkasi, mahalliy aholi turmushi, din, folklor, maktab, shaharlar va rus ma'muriyati bilan mahalliy jamiyat munosabatlari yoritilgan [2]. Manbalarda Pashino 1866-yilda Turkiston oblastiga tarjimon sifatida safar qilgani, asarda o'zbeklar, ularning uy-joyi, turmushi, maktablari va mahalliy aholi bilan rus boshqaruvi munosabatlari haqida materiallar borligi ko'rsatiladi. Pashino uchun etnografik kuzatuv ko'proq safar taassuroti va ma'rifiy jurnalistika bilan bog'liq.

U mahalliy hayotni ko'pincha "ko'rgan narsani tasvirlash" uslubida beradi: bozorlar, kiyimlar, maktablar, diniy muassasalar, xalq urf-odatlar va kundalik turmush manzaralari uning matnida muhim o'rin tutadi. Biroq uning kuzatuvlarida rus ma'muriyati va mahalliy aholi munosabatlarini tushuntirish istagi kuchli bo'lgani sababli, etnografik tasvir ba'zan siyosiy-ma'muriy maqsadga bo'ysunadi.

A.D.Grebenkinning "Таджики. Узбеки. Мелкие народности Заравшанского округа" nomli ishlari esa Buxoro va unga yaqin Zarafshon vohasi etnografiyasini etnik tasnif asosida tushunishga uringan muhim manbalardan biridir. Ushbu ishlar 1872-yilda Moskvada chop etilgan "Русский Туркестан" to'plamining etnografiya, texnika, qishloq xo'jaligi va tabiiy tarixga bag'ishlangan ikkinchi qismida berilgan [3]. Grebenkin yondashuvida xalq hayoti etnik guruhlar bo'yicha tasniflanadi: tojiklar, o'zbeklar va boshqa mahalliy guruhlarining kiyimi, turmushi, xo'jaligi, urf-odatlar va ijtimoiy xususiyatlari alohida ko'rsatiladi. Bu jihatdan uning ishlari Buxoro etnografiyasini "xalq tavsifi" shaklida berishga yaqin. Ammo bunday tasnifda imperiya davri etnografiyasiga xos soddalashtirishlar ham mavjud: murakkab mahalliy identitetlar ko'pincha qat'iy etnik toifalarga ajratiladi. Shuning uchun Grebenkin ma'lumotlari faktik jihatdan qimmatli bo'lsa-da, ularni zamonaviy etnologiya mezonlari bilan ehtiyotkor o'qish zarur.

N.A.Mayevning "Очерки Бухарского ханства" va Shahrisabzga oid kuzatuvlari rus sayyohlik-etnografik adabiyotida alohida o'rin tutadi. Manbalarda Mayevning "Очерки Бухарского ханства" asari 1875-yilda Toshkentda nashr etilgani, shuningdek uning Shahrisabz va Hisor o'lkasi haqidagi ocherklari Turkiston nashrlarida chop qilingani qayd etiladi [4]. Mayev Buxoro amirligi ichidagi hududiy farqlarni ko'rsatishga harakat qiladi. Uning kuzatuvlarida shahar markazi va unga qarashli viloyatlar, amirlik ma'muriyati, mahalliy hokimiyat vakillari, bozorlar, qishloq hayoti va aholi mashg'ulotlari o'rtasidagi farqlar seziladi. Mayev uchun Buxoro etnografiyasi faqat poytaxt shahar tasviri emas, balki amirlikning turli hududlaridagi ijtimoiy-maishiy hayot majmuasidir. Shu jihatdan u Xanikov va Pashino bilan qiyoslaganda ko'proq hududiy-etnografik kuzatuvga yaqin turadi.

V.V.Krestovskiyning "В гостях у эмира бухарского" asari rus sayyohlari orasida saroy va diplomatik marosimlar etnografiyasini yoritishi bilan muhimdir. Asar 1887-yilda Sankt-Peterburgda nashr etilgan, Rossiya kutubxonasi uni V.V.Krestovskiyni nomi bilan, uch portretli nashr sifatida qayd etadi. Manbalarda bu asar 1882-yilda Krestovskiyning Turkiston general-gubernatori M.G.Chernyayevning Buxoroga yuborilgan do'stlik elchiligida ishtiroki bilan bog'liq safar qaydlari ekani ko'rsatiladi. Krestovskiyni Buxoroni ko'proq saroy, elchilik qabul marosimi, amir huzuridagi tartib, tantana, kiyim, sovg'a, mulozimlar va protokol orqali tasvirlaydi [5].

Bu jihatdan uning matni "saroy etnografiyasi" uchun muhim manbadir. Unda kundalik xalq hayoti bilan birga hokimiyatning tashqi ramzlari - libos, martaba, qabul tartibi, amir atrofidagi ierarxiya va diplomatik muomala uslublari ko'rinadi. Biroq Krestovskiyni tasvirida rus imperiyasi vakilining nigohi seziladi: u Buxoro saroyini ko'pincha "qadimiy", "marosimiy" va "an'anaviy" hokimiyat shakli sifatida ko'rsatadi.

D.N.Logofetning "Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние" asari Buxoro etnografiyasini ijtimoiy tanqid va mustamlakachi-reformatorlik

pozitsiyasi bilan bog‘lab tasvirlaydi. Asar 1909-yilda Sankt-Peterburgda nashr etilgan bo‘lib, Davlat ommaviy tarixiy kutubxonasi katalogida aynan shu nom va sana bilan qayd etiladi [6].

Logofet Buxoro jamiyatini huquqsizlik, ijtimoiy tengsizlik, amaldorlar zo‘ravonligi va eski tartiblar nuqtayi nazaridan tasvirlaydi. Uning asarida bozor, soliq, qishloq aholisi, sud, diniy qatlam, amirlik boshqaruvi va oddiy xalq hayoti haqida juda ko‘p kuzatuvlar mavjud. Ammo muallifning baholash ohangi keskin: Buxoro ko‘pincha “isloh qilinishi zarur bo‘lgan” jamiyat sifatida talqin qilinadi. Shuning uchun Logofet ma’lumotlari etnografik faktlar jihatidan boy bo‘lsa-da, ular siyosiy-publitsistik maqsad bilan qorishgan. Uni Buxoro hayotining xolis manzarasi sifatida emas, balki rus imperiyasi davridagi “Buxoroni isloh qilish” diskursining bir qismi sifatida o‘qish kerak.

V.P.Nalivkinning “Туземцы раньше и теперь” asari bevosita Buxoroga emas, balki Turkiston o‘lkasining turkiy-mo‘g‘ul aholisi etnografiyasiga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, Buxoro etnografiyasini tushunishda muhim qiyosiy manba hisoblanadi [7]. Asar 1913-yilda Toshkentda nashr etilgan etnografik ocherk sifatida qayd etiladi. Nalivkinning kuchli tomoni shundaki, u mahalliy jamiyatni uzoq muddatli kuzatuv asosida tavsiflaydi. U urf-odat, oila, ayollar hayoti, ijtimoiy munosabatlar, diniy qarashlar, mahalliy boshqaruv va xalq psixologiyasi kabi masalalarga e’tibor beradi. Uning yondashuvi Pashino yoki Krestovskiye nisbatan chuqurroq etnografik kuzatuvga yaqin. Ammo unda ham “tuzemets” tushunchasi orqali mahalliy xalqni imperiya antropologiyasi doirasida talqin qilish holati bor. Demak, Nalivkin ma’lumotlari xalq turmushini tiklashda foydali, lekin terminologik va ideologik jihatdan tanqidiy tahlilni talab qiladi.

Rus tadqiqotchilari va sayyohlari Buxoro etnografiyasida birinchi navbatda shahar makoniga e’tibor qaratdilar. Buxoro ular uchun masjid, madrasa, karvonsaroy, bozor, mahalla, ark va saroydan iborat murakkab tarixiy shahar edi. Xanikov va Maev shaharni geografik-ma’muriy birlik sifatida, Pashino va Krestovskiye esa ko‘proq safar taassurotlari va marosimiy makon sifatida tasvirlaydi. Logofetda shahar ijtimoiy tengsizlik va huquqsizlik maydoni sifatida ko‘rinadi. Bu farq mualliflarning maqsadi bilan bog‘liq: Xanikov ma’lumot to‘playdi, Pashino kuzatadi, Krestovskiye diplomatik marosimni hikoya qiladi, Mayev hududiy tavsif beradi, Logofet esa tanqid qiladi. Shunday qilib, bitta Buxoro turli mualliflarda turli etnografik obrazlarga ega bo‘ladi.

Buxoro bozorlari rus sayyohlari uchun eng muhim etnografik sahnalardan biri edi. Bozor shahar iqtisodiyotining markazi bo‘lish bilan birga, turli ijtimoiy guruhlar uchrashadigan makon sifatida tasvirlangan. Savdogar, hunarmand, xaridor, karvonchi, amaldor, ruhoni, xizmatkor va xorijiy mehmon aynan bozorda bir joyda ko‘rinadi. Hunarmandchilik, ipak, paxta, teri, misgarlik, zargarlik, temirchilik, kulolchilik kabi sohalar Buxoro madaniyatining moddiy asosini tashkil etgani ko‘rsatiladi. Bu borada Grebenkin va Nalivkin xalq turmushi va mashg‘ulotlarini etnik-maishiy kesimda tasvirlasa, Logofet ularni iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar tizimida ko‘rsatadi. Shunday qilib, bozor tasviri orqali Buxoro jamiyatining iqtisodiy, etnik va madaniy qatlamlari ochiladi.

Kiyim-kechak, tashqi qiyofa va marosim madaniyati rus sayyohlari e’tiborida alohida mavzu bo‘lgan. Mahalliy erkaklarning chopon, salla, belbog‘, etik, do‘ppi kabi kiyimlari; ayollar kiyimi, paranja, bezaklar, to‘y va oilaviy marosimlar, amaldor va saroy vakillarining liboslari Buxoro ijtimoiy ierarxiyasining tashqi belgisi sifatida talqin qilingan.

“Turkiston albomi”ning etnografik qismi ham aynan XIX asr ikkinchi yarmida mahalliy aholi, kiyim-kechak va turmush ko‘rinishlarini vizual hujjatlashtirishga xizmat qilgan; 1871–1872-yillarda tayyorlangan bu albom materiallari dastlab 1872-yilda Moskvadagi Politehnika ko‘rgazmasida namoyish etilgani qayd etiladi. Vizual materiallar yozma manbalarni to‘ldiradi, chunki ular rus sayyohlari tasvirlagan etnografik obrazlarning tashqi ko‘rinishini ko‘rsatib beradi [8].

O‘tmishdan ma’lumki, dastlabki arxeologik qazishmalar 1930-yillarda boshlangan. Ular muayyan me’moriy yodgorliklarni o‘rganish va restavratsiya qilishga qaratilgan edi. Mag‘oki Attor masjidida tadqiqot olib borgan arxeolog V.A.Shishkin [11] va 1950-yillarda Kalon minorasining poydevorini ochgan S.N. Yurenev qazishmalar vaqtida yer osti suvlari yuzaga chiqqani sababli shaharning eng qadimgi qatlamlariga yetib bora olmadilar. Buxoroning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti tarixini o‘rganish maqsadida 1960-yillarda akademik Ya. G‘ulomov rahbarligida maxsus arxeologik ekspeditsiya tashkil etildi. 1970–1974 va 1977–1980-yillarda Eski Buxoroning ayrim hududlarida arxeologik qazishmalar olib borildi.

Shaharning eski qismida imoratlar juda zich joylashgani sababli arxeologlar qazish ishlarini faqat Zindon muzeyi atrofi, Kalon masjidi, Mir Arab madrasasi, Toqi Zargaron gumbazi bilan Abdullaxon timi orasidagi maydon, Ark maydonining sharqiy qismi hamda eski shahristonning 11–13 gektarlik bir qismi bilan cheklashga majbur bo‘ldilar [13]. Qazishmalar Buxoroning dastlab botqoqlashgan tuproq ustida bunyod etilganini ko‘rsatdi. Ushbu qazishmalar ilk manzilgohdan boshlab XX asr boshlarigacha bo‘lgan shaharsozlik jarayonini o‘rganish imkonini berdi. Ayrim joylarda 9 metrdan 14 metrgacha, hatto 20 metr chuqurlikkacha bo‘lgan qatlamlardan ashyoviy topilmalar va ma’lumotlar aniqlandi [10].

Eng mashhur tarixnavislardan biri bo‘lgan Muhammad Narshaxiy o‘zining “Buxoro tarixi” asarida bu hududni shunday tasvirlaydi: “Hozir Buxoro joylashgan yer ilgari botqoqlik bo‘lib, unda faqat ayrim daraxtlar bor edi. Ba’zi joylar shu qadar o‘tib bo‘lmas ediki, u yerdan biror hayvon ham o‘ta olmas edi, chunki tog‘lardan erigan qor suvlari oqib kelib, (hozirgi) Samarqand atrofiga to‘plangan. Toshqinlar to‘xtagach, Buxoro joylashgan hudud asta-sekin to‘lib, tekislikka aylangan. Natijada Sug‘d daryosi deb atalgan katta daryo va loyqa bilan qoplangan hudud paydo bo‘lgan. Keyinchalik ana shu yer Buxoro maskaniga aylangan” [9].

Hozirgi Qorako‘l va Olot hududi yoz va qish fasllarida Zarafshondan Qashqadaryo hamda Qorako‘ldaryo orqali keladigan suvlar bilan to‘yinadigan ulkan ko‘l bo‘lgan. O‘rta asr manbalarida bu ko‘l Buxayr-ayi Samjan (Samjan ko‘li), Bakhr al-Bukhara (Buxoro dengizi), Bargini Farrah (Katta daryo havzasi), Mavazai Baikand (Paykand yaqinidagi ko‘l) deb atalgan. Turkular esa uni Dengiz yoki Qorako‘l (Katta ko‘l) deb ataganlar. Uning eni ham, bo‘yi ham taxminan yigirma farsang, ya’ni 120–140 kilometr bo‘lgan. Buxoro dengizining shimoliy sohili Baikandanko‘l nomi bilan ma’lum bo‘lib, u Shiburdonota balandligiga tutash Zamonbobo adirlari bilan chegaralangan, sharqiy sohili Qarshi dashti bilan tutashgan. G‘arbiy sohili esa Urganchi-Qizilqum cho‘llari va Olot botig‘i bilan chegaralangan.

Muhammad Narshaxiyning yozishicha, bu ko‘l yovvoyi tabiatga nihoyatda boy bo‘lgan.

Unda Xurosonning boshqa barcha hududlariga qaraganda ko‘proq qush va baliq uchragan [9]. Ana shu davrlarda odamlar Zamonbobo va Kichiktuzgan ko‘llari atrofiga joylashganlar.

Paykand yaqinidagi Mahandaryo va Qujayli daryolarining yuqori oqimlaridan arxeologik topilmalar topilgan. Ulardan ayrimlari aholi chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanganini ko'rsatadi. Topilmalarning bir guruhi miloddan avvalgi II ming yillikning birinchi yarmiga, ikkinchi guruhi esa miloddan avvalgi II ming yillik oxiri va I ming yillik boshlariga taalluqlidir.

Shunday qilib, qadimgi davrlarda Buxoro vohasi aholisi daromadning asosiy manbaiga aylangan ikki turdagi xo'jalik faoliyati bilan shug'ullangan: dehqonchilik va chorvachilik.

Ovchilik hamda baliqchilik esa ikkinchi darajaga tushib, yordamchi mashg'ulotlarga aylangan. Ovchilik va baliqchilikka asoslangan xo'jalikdan nisbatan o'troq xo'jalik turiga o'tish jarayoni sekin kechgan.

Bu davrning arxeologik yodgorliklaridan biri Zamonbobo ko'li sohilidan 500 metr shimolda, Qujayli daryosi bo'yida topilgan qadimgi dehqon turar joyi qoldiqlari yaqinidagi qabrtosh qo'rg'onidir. Ushbu yodgorlik 1951–1955 va 1961–1964-yillarda qazib o'rganilgan.

Arxeolog A.Asqarov bu qadimgi dehqonlarga oid topilmalarni tadqiq etishga salmoqli hissa qo'shgan. U 1961-yil kuzida Buxoroning ilk dehqonlariga tegishli deb hisoblangan ikki turar joy qoldig'ini aniqlagan. Ular hozir qurib qolgan Qujayli daryosining o'ng qirg'og'ida, Zamonbobo ko'lidan taxminan 500 metr sharqda joylashgan edi. Bu turar joylar taqir ustiga qurilgan paxsali uylar bo'lgan. Ular tashlab ketilgach, qum bilan qoplanib qolgan [12].

Turar joylarning umumiy tuzilishi, qurilishda ishlatilgan materiallar va topilgan moddiy ashyolar o'sha davrda bu yerda yashagan aholining jamiyati, xo'jaligi va madaniyati haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Qazib ochilgan turar joylardan biri katta kulba bo'lgan. U taqir ustiga qurilib, yerga bir metr chuqurlikda qazib tushirilgan. Uning uzunligi 3,5 metr, eni esa 9 metr bo'lgan. Ustunlar uchun qazilgan chuqurchalarga qaraganda, kulba mustahkam sinchli tuzilishga ega bo'lgan. Devorlari zichlangan loy bilan mustahkamlangan bo'lib, yulg'un shoxlaridan to'qib ishlangan.

U ikki qavatli, qamish bilan yopilgan tomga ega bo'lgan. Asosiy xonaning umumiy maydoni 170 m² bo'lib, unda oltmishdan oltmish besh kishigacha yashagan. Xona ichida ham, tashqarisida ham bir nechta o'choqlar bo'lib, ular atrofidan sopol idish siniqchalari, tosh qurollar, uy va yovvoyi hayvonlar (echki, qo'y, sigir, kiyik, ayiq), qushlar va baliqlarning suyaklari, marjonlar, aqiq, lojuvard va qizil aqiqdan yasalgan munchoqlar, shuningdek, bronza ko'zgu parchalari topilgan. Qazishmalar davomida topilgan yigiruv urchuqlari va suyak ignalar ular hayvon terisi, echki va qo'ylarning qirqilgan junidan mato tayyorlaganlari, ip yigirganlari va ustki kiyimlar to'qiganlarini ko'rsatadi. Aynan shu davrda boshlangan dehqonchilik va chorvachilik ishlab chiqarishning ishonchli hamda barqaror manbaiga aylangan. Qabrtosh qo'rg'onidan topilgan taqinchoqlar va ayollarning pardoz-andoz uchun ishlatgan buyumlari (masalan, qosh bo'yog'i uchun sopol idishlar va bronza ko'zgular) Zamonbobo ayollari o'zlarini bezashga katta ahamiyat berganini taxmin qilish imkonini beradi. Ular bilaguzuk, sirg'a, munchoq va marjonlar taqqanlar, shuningdek, mahalliy mahsulotlar evaziga boshqa hududlardan keltirilgan ko'zgulardan foydalanganlar.

Arxeologik topilmalar Zamonbobo aholisining hunarmandchiligi yuqori darajada bo'lganini ham ko'rsatadi: kulolchilik, kundalik buyumlar va ayollar bezaklarini tayyorlash uchun bronza eritish, shuningdek, qurol yasash bilan bog'liq metallga ishlov berish rivojlangan edi.

Biroq hunarmandchilik buyumlarining aksariyati tosh asosli xomashyodan tayyorlangan bo'lib, ular orasida bezaksiz, tuxumsimon yoki yassi tubli, qo'lda yasalgan sopol idishlar ko'p uchraydi. Bu sopol buyumlarning ozgina qismi kulolchilik charxida tayyorlangan. Topilmalar orasida Baqtriya va Marg'iyonadan keltirilgan sopol buyumlar hamda Badaxshondan olib kelingan lojuvarddan ishlangan bezaklar ham bor edi.

Narshaxiyning tasvirlari 1975–1977-yillarda Varaxsha qadimiy manzilgohining miloddan avvalgi V–IV asrlarga oid quyi qatlamlarida olib borilgan qazishmalar natijasida topilgan arxeologik dalillar bilan tasdiqlanadi. Demak, miloddan avvalgi VI–V asrlarda Buxoro vohasining shimoliy va shimoli-sharqiy qismlaridagi shaharlashgan manzilgohlar Zamonboboning qadimgi dehqonlari va chorvadorlari yashagan kulbalar hamda yeruylaridan keskin farq qilgan. Mudofaa devorlari bilan o'ralgan bu manzilgohlar yirik xom g'isht va paxsadan qurilgan. O'sha davrda moddiy madaniyat ancha rivojlangan edi. Aynan shu manzilgohlar keyinchalik vohada paydo bo'ladigan shaharlar va shahar madaniyatining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Buxoro vohasining arxeologiyasi va etnografiyasi bo'yicha ma'lumotlar ushbu hududning qadimdan murakkab tabiiy muhitda shakllanganini ko'rsatadi.

Arxeologik qazishmalar Buxoro dastlab botqoqlashgan zamin ustida paydo bo'lganini, keyinchalik esa o'troq dehqonchilik va chorvachilik asosida barqaror manzilgohlar yuzaga kelganini isbotlaydi. Zamonbobo, Qujayli va Varaxsha kabi yodgorliklar vohada ibtidoiy xo'jalik shakllaridan shaharlashgan hayot tarziga o'tish jarayonini aniq aks ettiradi. Moddiy topilmalar aholi nafaqat dehqonchilik va chorvachilik, balki kulolchilik, metallga ishlov berish, to'qimachilik va savdo aloqalari bilan ham shug'ullanganini ko'rsatadi. Narshaxiy xabarlar bilan arxeologik dalillarning o'zaro mos kelishi Buxoro tarixini manbashunoslik va arxeologiya asosida kompleks o'rganish zarurligini tasdiqlaydi. Demak, Buxoro vohasi qadimgi davrlardanoq yuksak madaniy taraqqiyot, shaharsozlik va mintaqaviy aloqalarning muhim markazlaridan biri bo'lgan. Shu sababli mavzu yanada chuqur tadqiq etilishi lozim.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, rus sayyohlari va tadqiqotchilari Buxoro etnografiyasini besh asosiy yo'nalishda yoritganlar: birinchisi, shahar va bozor hayoti, ikkinchisi, diniy muhit va madrasa-masjidlar tizimi, uchinchisi, kiyim-kechak, tashqi qiyofa va marosim madaniyati, to'rtinchisi, ijtimoiy qatlamlar, ya'ni amir saroyi, amaldorlar, ruhoniylar, savdogarlar, hunarmandlar, dehqonlar va oddiy aholi, beshinchisi, etnik tarkib va mahalliy guruhlarining o'zaro munosabatlari. Xanikov umumiy-statistik va geografik asos yaratgan bo'lsa, Pashino safar taassuroti va maishiy kuzatuvni kuchaytirdi; Grebenkin etnik tasnifga e'tibor berdi; Mayev hududiy-etnografik tavsifni kengaytirdi; Krestovskiy saroy va diplomatik marosimlarni yoritdi; Nalivkin xalq turmushi va urf-odatlarini chuqurroq etnografik yo'sinda talqin qildi; Logofet esa Buxoro jamiyatini ijtimoiy-siyosiy tanqid orqali ko'rsatdi.

Shunday qilib, rus sayyohlari tadqiqotlarida Buxoro etnografiyasi ko'p qatlamli, lekin ziddiyatli manzarada namoyon bo'ladi. Ularning asarlari Buxoro xalqining kundalik turmushi, bozorlari, hunarmandchiligi, diniy hayoti, kiyim-kechak madaniyati, shahar makoni va ijtimoiy tabaqalari haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Shu bilan birga, bu manbalar Rossiya imperiyasi davrining siyosiy va madaniy qarashlaridan xoli emas.

Shuning uchun ularni zamonaviy tadqiqotda faqat faktlar ombori sifatida emas, balki imperiya davri bilim ishlab chiqarish tizimining mahsuli sifatida ham tahlil qilish zarur. Buxoro etnografiyasini chuqur anglash uchun Xanikov, Pashino, Grebenkin, Maev, Krestovskiy, Nalivkin va Logofet kabi mualliflarning asarlarini o‘zaro qiyoslash muhimdir. Aynan qiyosiy yondashuv Buxoroni biryoqlama “ekzotik Sharq” yoki “qoloq jamiyat” sifatida emas, balki murakkab tarixiy, diniy, iqtisodiy, etnik va madaniy tizim sifatida ko‘rish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. -Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1843.
2. Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 году: путевые заметки. -Санкт-Петербург: Тип. Тиблена, 1868.
3. Гребенкин А.Д. Таджики. Узбеки. Мелкие народности Заравшанского округа // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу Политехнической выставки. Вып. 2. -Москва, 1872.
4. Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. -Ташкент, 1875. Крестовский В.В. В гостях у эмира бухарского. -Санкт-Петербург: А.С. Суворин, 1887.
5. Логофет Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. - Санкт-Петербург, 1909.
6. Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь: этнографические очерки о тюрко-монгольском населении Туркестанского края. -Ташкент, 1913.
7. Туркестанский альбом. Часть этнографическая. -1871-1872.
8. Narshakhi, Muhammad ibn Ja'far. The History of Bukhara. Translated by R. N. Frye. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1954. pp.128-130.
9. UNESCO World Heritage list: Historic Centre of Bukhara. Forbes, Andrew, & Henley, David: Timur's Legacy: The Architecture of Bukhara and Samarkand (CPA Media). 2015.
10. Shishkin, V. A. Varakhsha. Moscow, 1963. pp.44-49.
11. Askarov, A. Kultura Zamanbaba v nizov'yakh Zarafshana. ONU, no. 11. Tashkent, 1962, pp. 59–65.
12. Gulyamov Ya.G., Islamov U., Askarov A. Pervobytnaya kul'tura i vzniknoenie oroshaemogo zemledeliya v nizov'yakh Zarafshana. Tashkent: Fan, 1966. 268 p.
13. Audio interview with Bukhara resident about life of ancient Bukhara Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Bokhara" Encyclopedia Britannica. 4 (11th ed.). Cambridge University Press. pp. 157-158.